

بررسی واژگان عربی در غزل حافظ

مهدی شکریگی

(دانشجوی کارشناسی آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان)

چکیده

ادبیات فارسی، به ویژه شعر حافظ، همواره مورد توجه پژوهشگران و دوستداران ادب قرار داشته است. یکی از جنبه‌های قابل توجه در شعر حافظ، استفاده گسترده از واژگان بیگانه، به ویژه از زبان‌های عربی است. این پژوهش با هدف بررسی و تحلیل لغات عربی در ۲۰ غزل از دیوان حافظ بر اساس نسخه‌ی تصحیح قزوینی و غنی انجام شده است. در ابتدا به بررسی تأثیرات تاریخی و فرهنگی زبان‌های بیگانه بر فارسی پرداخته شده و سپس هر یک از ۲۰ غزل منتخب مورد تحلیل قرار گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که حافظ به دلیل تأثیرات تاریخی و فرهنگی و همچنین به منظور غنای زبانی و ادبی اشعار خود از واژگان عربی استفاده کرده است. واژگان عربی نه تنها به زیبایی و تنوع زبانی اشعار حافظ افزوده‌اند، بلکه نشان‌دهنده تعاملات فرهنگی و زبانی دوره‌ی او نیز می‌باشند. این پژوهش همچنین دلایل استفاده حافظ از واژگان عربی را مورد بررسی قرار داده و تأثیرات ادبی و زیبایی‌شناختی این واژگان را تحلیل کرده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که حضور واژگان عربی در اشعار حافظ به غنای زبانی و ادبی آن‌ها افزوده و اشعار او را برای خوانندگان جذاب‌تر کرده است. این پژوهش می‌تواند به فهم عمیق‌تری از آثار حافظ و تاریخ زبان فارسی کمک کند.

کلیدواژگان: حافظ، واژگان بیگانه، واژگان عربی

مقدمه

ادبیات فارسی به عنوان یکی از غنی‌ترین و پراوازه‌ترین گنجینه‌های ادبی جهان، محملی برای بیان احساسات و افکار عمیق انسانی بوده است. در این میان، حافظ شیرازی، شاعر بلندآوازه‌ی قرن هشتم هجری، جایگاه ویژه‌ای دارد. اشعار او به دلیل غنای زبانی، تصاویر خیال‌انگیز و مفاهیم عرفانی، مورد توجه بسیاری از پژوهشگران و دوستداران ادب فارسی قرار گرفته است. یکی از جنبه‌های قابل توجه در شعر حافظ، استفاده‌ی گسترده از لغات عربی است که نشان‌دهنده تأثیرات تاریخی و فرهنگی زبان‌های دیگر بر فارسی است.

حافظ در اشعار خود از لغات عربی به وفور استفاده کرده است. این لغات عربی عمدتاً از زبان‌های عربی وارد زبان فارسی شده‌اند و هر یک در دوره‌ای خاص تأثیرات قابل توجهی بر زبان و ادبیات فارسی داشته‌اند. طبق تحقیقات انجام شده توسط براون (Brown, ۱۹۲۱) و زرین کوب (Zarrinkoob, ۱۹۹۹)، تأثیرات زبان عربی بر فارسی در دوران پس از اسلام به دلیل فتح ایران توسط اعراب و انتقال فرهنگ و علوم اسلامی به این سرزمین بسیار عمیق بوده است.

در این پژوهش، هدف بررسی و تحلیل لغات عربی در ۲۰ غزل حافظ از نسخه‌ی تصحیح شده توسط قزوینی و غنی است. این نسخه به دلیل دقت و اعتبار بالای علمی، انتخاب شده است تا بتواند به بهترین نحو ممکن نمایانگر زبان و سبک حافظ باشد. بررسی لغات عربی در اشعار حافظ نه تنها به ما کمک می‌کند تا به فهم عمیق‌تری از آثار او دست یابیم، بلکه نشان‌دهنده تعاملات فرهنگی و زبانی دوره‌ی حافظ نیز می‌باشد.

استفاده از لغات بیگانه در اشعار حافظ، به ویژه از زبان عربی نه تنها به غنای زبانی اشعار او افزوده، بلکه به جذابیت و تنوع ادبی آن نیز کمک کرده است. این پژوهش قصد دارد تا با بررسی دقیق و موشکافانه‌ی این لغات، دلایل استفاده‌ی حافظ از آن‌ها را مورد تحلیل قرار دهد و تأثیرات آن‌ها را بر ساختار و معنای اشعار بررسی کند.

بدین منظور، ابتدا به بررسی تاریخی و فرهنگی تأثیرات زبان‌های بیگانه بر فارسی می‌پردازیم و سپس با تحلیل ۲۰ غزل از حافظ، لغات بیگانه موجود در هر غزل را شرح و توضیح خواهیم داد. در نهایت، نتایج به دست آمده با جدول مورد بحث و بررسی قرار داده و به جمع‌بندی کلی خواهیم رسید.

تاریخچه و تأثیرات زبان‌های بیگانه بر فارسی

تأثیر زبان عربی

تأثیر زبان عربی بر فارسی یکی از بزرگ‌ترین تأثیرات زبانی در تاریخ ایران پس از اسلام است. با فتح ایران توسط اعراب در قرن هفتم میلادی، زبان عربی به عنوان زبان دین، علم و ادب وارد ایران شد و تأثیرات عمیقی بر زبان فارسی گذاشت. براون

(۱۹۲۱) در کتاب خود *A Literary History of Persia* اشاره می‌کند که زبان عربی به عنوان زبان دینی و علمی در دوره‌ی اسلامی جایگاه ویژه‌ای یافت و بسیاری از لغات عربی وارد زبان فارسی شدند.

در آخر ذکر این نکته واجب است که واژگان بیگانه در غزلیات حافظ محدود به زبان عربی نیست و سایر واژگان نیز هست مانند واژگان ترکی، اکدی، سنسکریت، بابلی، اوستایی، هندی و یونانی، اما به دلیل محدودیت موضوع مورد بحث ما قرار نمی‌گیرد.

روش‌شناسی انتخاب غزل‌ها

برای انتخاب ۲۰ غزل از دیوان حافظ، نسخه‌ی تصحیح شده توسط قزوینی و غنی به دلیل دقت و اعتبار بالای علمی انتخاب شد. این نسخه به عنوان یکی از معتبرترین نسخه‌های دیوان حافظ شناخته می‌شود و به دلیل دقت در تصحیح و شرح لغات، بهترین منبع برای بررسی لغات بیگانه در اشعار حافظ است. (یادآوری این نکته واجب است که در جدولی که مربوط به نتایج این تحلیل است واژگان تکراری یکبار لحاظ شده اند).

تحلیل واژگان بیگانه (عربی) در غزل‌ها

در ادامه به عنوان مثال به تحلیل چند بیت خواهیم پرداخت تا با روش ما در این تحلیل آشنا شوید و بعد از آن به تحلیل ۲۰ غزل از حافظ می‌پردازیم و در این راستا آماری از تک تک کلمات بیگانه با تاکید بر عربی خواهیم داد.

مثال‌ها:

مثال ۱. اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل مارا به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

واژگان بیگانه:

ترک: (عربی) به معنای یک گروه خاص با زبان و فرهنگ خاص (فرهنگ نامه معین)

خال: (عربی) به معنای نقطه ی سیاه (فرهنگ نامه معین)

هندو: (عربی) در اینجا به معنای سیاه (فرهنگ نامه دهخدا)

مثال ۲. زعشق ناتمام ما جمال یار مستغنی است به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را

واژگان بیگانه:

تمام: (عربی) به معنای کامل (فرهنگ بزرگ سخن)

جمال: (عربی) به معنای زیبایی (فرهنگ نامه دهخدا)

مستغنی: (عربی) به معنای بی نیاز (فرهنگ نامه معین)

خال: (عربی) به معنای نقطه ی سیاه (فرهنگ نامه معین)

خط: (عربی) در اینجا به معنای ابرو (فرهنگ نامه معین)

حاجت: (عربی) به معنای نیاز (فرهنگ نامه معین)

مثال ۳: خوبان پارسی گویشندگان عمرند ساقی بده بشارت رندان پارسا را
واژگان بیگانه:

عمر: (عربی) به معنای زندگانی (فرهنگ نامه دهخدا)

ساقی: (عربی) به معنای کسی که آب یا شراب دهد (فرهنگ نامه معین)

بشارت: (عربی) به معنای نوید دادن (فرهنگ نامه معین)

رندان: (عربی) جمع (رند) به معنای در تصوف کسی که باطنش از ظاهرش سالم

تر باشد (فرهنگ نامه معین)

مثال ۴: آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است بادوستان مروت بادشمنان مدارا
واژگان بیگانه:

تفسیر: (عربی) به معنای شرح دادن یا بیان کردن (فرهنگ نامه معین)

حرف: (عربی) به معنای گفتار (فرهنگ بزرگ سخن)

مروت: (عربی) به معنای جوانمردی (فرهنگ نامه معین)

مدارا: (عربی) به معنای همکاری (فرهنگ نامه دهخدا)

حالا با توجه به اینکه با نحوه ی تحلیل ابیات آشنا شدیم در ادامه به سراغ جدول آماری خواهیم رفت.

بررسی تأثیرات و دلایل استفاده از زبان عربی

حافظ به دلیل تأثیرات تاریخی و فرهنگی و همچنین به منظور غنای زبانی و ادبی اشعار خود از لغات بیگانه استفاده کرده است. براون (۱۹۲۱) اشاره می کند که استفاده از لغات بیگانه می تواند به زیبایی و تنوع زبانی اشعار افزوده و آن ها را برای

خوانندگان جذاب‌تر کند. همچنین، زرین کوب (۱۹۹۹) بیان می‌کند که حضور لغات بیگانه در اشعار حافظ نشان‌دهنده تعاملات فرهنگی و زبانی در دوره‌ی او است.

تأثیرات ادبی و زیبایی‌شناختی لغات عربی

استفاده از لغات بیگانه در اشعار حافظ نه تنها به غنای زبانی آن‌ها افزوده، بلکه به جذابیت و تنوع ادبی آن‌ها نیز کمک کرده است. این لغات به اشعار حافظ رنگ و بویی خاص بخشیده و آن‌ها را برای خوانندگان از جنبه‌های مختلفی جذاب کرده است.

در این پژوهش، با بررسی ۲۰ غزل از حافظ از نسخه‌ی تصحیح شده توسط قزوینی و غنی، مشاهده شد که لغات بیگانه‌ای مانند عربی در اشعار حافظ به وفور وجود دارند. این لغات به دلیل تأثیرات تاریخی و فرهنگی وارد زبان فارسی شده و به غنای زبانی و ادبی اشعار حافظ افزوده‌اند. البته اگر بیایم کل غزلیات را بررسی کنیم می‌بینیم به غیر از عربی واژگان ترکی، سومری، هندی، اکدی، بابلی و... بعد از عربی دیده می‌شوند.

همچنین استفاده از لغات بیگانه به خصوص عربی در اشعار حافظ نشان‌دهنده تعاملات فرهنگی و زبانی در دوره‌ی او و همچنین تلاش او برای غنی‌تر کردن زبان شعر خود است. این لغات به زیبایی و تنوع اشعار حافظ افزوده و آن‌ها را برای خوانندگان جذاب‌تر کرده است.

ردیف	غزل	واژگان عربی	سایر واژگان بیگانه	فرهنگ نامه	تعداد کل واژگان بیگانه
۱	غزل ۱ (الا یا ایها الساقی)	۳۱	-	دهخدا، معین، عمید، فرهنگ بزرگ سخن، فرهنگ شمس ادامه در منابع ذکر شده اند	۳۱
۲	غزل ۲ (صلاح کار کجا)	۲۱	-	//	۲۱
۳	غزل ۳ (اگر آن ترک شیرازی)	۲۷	۲ (هندی و ترکی)	//	۲۹
۴	غزل ۴ (صبابه لطف بگو)	۲۰	-	//	۲۰
۵	غزل ۵ (دل می رود زدستم)	۳۲	۲ (هندی و یونانی)	//	۳۴
۶	غزل ۶ (به ملازمان سلطان)	۱۷	-	//	۱۷
۷	غزل ۷ (صوفی بیاکه آینه)	۱۷	۱ (بابلی)	//	۱۸
۸	غزل ۸ (ساقیا برخیز و درده)	۱۰	-	//	۱۰
۹	غزل ۹ (رونق عهد شباب)	۱۴	۱ (سامی)	//	۱۵
۱۰	غزل ۱۰ (دوش از مسجد)	۱۲	-	//	۱۲

۱۸	//	-	۱۸	غزل ۱۱ (ساقی به نورباده)	۱۱
۱۷	//	-	۱۷	غزل ۱۲ (ای فروغ ماه حسن)	۱۲
۸	//	-	۸	غزل ۱۳ (می دمدصبح وکله)	۱۳
۷	//	۱ (ترکی)	۶	غزل ۱۴ (گفتم ای سلطان خوبان)	۱۴
۱۶	//	۱ (سومری)	۱۵	غزل ۱۵ (ای شاهدقدسی)	۱۵
۹	//	۱ (مادی)	۸	غزل ۱۶ (خمی که ابروی شوخ تو)	۱۶
۴	//	-	۴	غزل ۱۷ (سینه از آتش دل)	۱۷
۱۲	//	۱ (مشترک بین اوستایی و سنسکریت)	۱۱	غزل ۱۸ (ساقیا آمدن عید مبارک)	۱۸
۱۲	//	۲ (سانسکریت و اوستایی)	۱۰	غزل ۱۹ (ای نسیم سحر آرامگه یار)	۱۹
۸	//	-	۸	غزل ۲۰ (نوبه زهد فروشان)	۲۰
۳۱۸	-	۱۲	۳۰۶	-	جمع کل

طبق جدول فوق می توان گفت که به تنهایی تقریباً ۹۶٪ واژگان بیگانه در این ۲۰ غزل تحلیل شده مربوط به واژگان عربی می باشد و تقریباً ۳٪ واژگان بیگانه دیگر مربوط به واژگان ترکی، هندی، بابلی، سومری، یونانی، سامی، مادی، اوستایی، سانسکریت می باشد.

نتیجه گیری

استفاده از لغات بیگانه در اشعار حافظ نه تنها به غنای زبانی و ادبی آن ها افزوده، بلکه نشان دهنده تعاملات فرهنگی و زبانی در دوره ی او است. همان طور که در بخش های مختلف به خصوص قسمت آماری این مقاله اشاره شد واژگان عربی بیشترین تاثیر در زبان حافظ و هم سبک (سبک عراقی) این شاعر بزرگ را دارا می باشند. زبان عربی با حمله ی اعراب به ایران و پذیرفتن دین اسلام توسط ایرانیان در زبان فارسی آمیخته شد. همان طور که ۲۰ غزل اول حافظ بررسی شد دیدیم که تقریباً ۹۶٪ واژگان در این غزلیات عربی بودند اما اگر به تحلیل بقیه غزلیات بپردازیم قطعاً با لغت بیگانه دیگر به غیر از عربی دیده خواهند شد.

در آخر می توان گفت که بررسی و تحلیل این لغات عربی می تواند به فهم عمیق تری از آثار حافظ و تاریخ زبان فارسی کمک کند.

منابع

۱. دیوان حافظ تصحیح قزوینی و غنی (۱۳۲۰) ناشر مجلس
۲. دیوان حافظ تصحیح محمدعلی فروغی (ذکاءالملک) برگرفته از تصحیح قزوینی و غنی (۱۳۵۳) انتشارات نسبی اقبال و شرکا
۳. صدای سخن عشق حسن انوری (۱۳۸۳) انتشارات سخن (تهران)
۴. فرهنگ نامه دهخدا (۱۳۹۹) ناشر موسسه دهخدا
۵. فرهنگ نامه معین (۱۳۵۱) ناشر موسسه انتشاراتی امیرکبیر (تهران)
۶. فرهنگ نامه عمید (۱۳۷۱) انتشارات امیر کبیر چاپ هشتم (تهران)
۷. فرهنگ سخن حسن انوری (۱۳۸۳) انتشارات سخن (تهران)
۸. فرهنگ واژه های اوستا احسان بهرامی (۱۳۶۹) ناشر بلخ
۹. فرهنگ کوچک زبان پهلوی دیویدنیل مکنزی (۱۳۹۱) ناشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۱۰. فرهنگ موضوعی فارسی بهروز صفرزاده (۱۳۹۶) نشر نو با همکاری نشر نسیم (تهران)
۱۱. فرهنگ معاصر فارسی غلامحسین صدری افشار (۱۳۶۹) انتشارات فرهنگ معاصر (تهران)
۱۲. فرهنگ برهان قاطع محمدحسین بن خلف تبریزی (۱۳۹۱) انتشارات امیرکبیر (تهران)
۱۳. (Brown, E. G. (۱۹۲۱) *A Literary History of Persia*. Cambridge University Press
۱۴. (Zarrinkoob, A. H. (۱۹۹۹) *The Dawn of Iranian History*. Tehran University Press